

Begrip

moslims

christenen

Nr 34 okt. 1977
Prijs fl. 1.50
Abt. fl. 15.00
Giro 815474

DE ISLAM EN DE SCHRIFTEN
RESULTAAT LEZERSONDERZOEK

"Begrip"
Wüstelaan 80
Santpoort
tel. 023-379650

Ten geleide

Verschillende malen is bij gelegenheid van lezingen die ik gaf, mij de vraag gesteld: wat betekent de Koran voor de moslim in het dagelijkse leven, gezien het heilig karakter van de tekst "van kافت tot kافت", rechtstreeks doorgegeven aan de profeet Mohammed in duidelijke Arabische taal.

In dit nummer gaat het over de Islam en de Schriften d.w.z. de islamitische visie op de Schriften, de kracht en de literaire schoonheid van de Koran en de eerbied waarmee de Koran omgeven wordt. In het onderhavige artikel zullen ze een antwoord vinden op hun vraag.

In Nederland - zoals ook in Duitsland en Engeland - bestaat een groepje mensen, samengesteld uit aanhangers van Jodendom, Christendom en Islam, dat regelmatig bijeenkomt op de Vrije Universiteit van Amsterdam in de zg. leerhuisbijeenkomsten. Op het ogenblik wordt nagedacht en gesproken over de Schriften in deze godsdiensten, het gezag van de Schriften en hoe de boodschap van deze Schriften van kracht is ten overstaan van de problemen die zich in de huidige en toekomstige ontwikkelingen van de mensheid voordoen.

De leden van deze groep vinden in dit nummer enkele gedachten over de moslimtheologie over de Schriften, de huidige onderzoekingen in de Islam en tevens ook de houding van de Christen en Jood voor wie het Woord Gods niet op de eerste plaats de Schrift is, maar het gebeuren waarvan de Schrift getuigt: de werking van God in de geschiedenis van de mensheid.

Tenslotte vindt u in dit nummer ook het resultaat van het lezersonderzoek. Moge uit de nauwgezetheid en zorg om geen enkel onderdeelje verloren te laten gaan, blijken dat we uw antwoorden zeer gewaardeerd hebben.

de redactie

DE ISLAM EN DE SCHRIFTEN.

Tezamen met het Jodendom is de Islam meer dan elke andere godsdienst geconcentreerd op de Schrift. Het is sedert R.C. Zaehner de gewoonte geworden de "profetische godsdiensten" - Jodendom, Christendom en Islam - en de "mystieke godsdiensten", in wezen de grote Aziatische godsdiensten, van elkaar te onderscheiden, zoal niet tegenover elkaar te plaatsen (1). Het is curieus dat deze indeling neerkomt op die welke de Islam al vanaf het begin af naar voren brengt. De Koran erkent drie godsdiensten die een goddelijke Schrift tot basis hebben:

het Jodendom, dat berust op de door Mozes ontvangen Torah;

het Christendom, dat berust op het Evangelie door Jezus ontvangen;

de Islam, die berust op de Koran door Mohammed ontvangen.

De moslimtheologie zal heel zorgvuldig deze drie "hemelse" godsdiensten, vanuit de hemel neergedaald, van de andere godsdiensten, die niets anders dan door mensen uitgedacht heidendom zijn, onderscheiden (2).

Ondanks het ons aldus toegekende voorrecht werpen zich al aanstonds twee belangrijke bedenkingen op. De eerste is van moslim-oorsprong: wat is nu precies die Schrift die het fundament is van zowel onze godsdienst als van die van de Joden? Hebben wij te doen met het authentieke Evangelie - of torah - of met een vervalste versie ervan? Wij zullen zien dat het woord Evangelie alsook Torah op zichzelf al een ontzaglijke ambiguïteit kan verbergen. Het tweede bezwaar moet dan door de christen naar voren gebracht worden: in hoeverre kan hij de moslim-definitie van het christendom als "godsdienst van de Schrift" aanvaarden?

Het zal nuttig zijn ons meer helderheid te verschaffen omtrent deze punten en wel om een beter begrip te krijgen van het moslim-denken op zich en over ons, alsook om de ambiguïteiten weg te nemen in de dialoog tussen Islam en Christendom op een punt dat zo essentieel is als de oorsprong van ons geloof en misschien ook om een beter inzicht te krijgen op de originaliteit van het christendom en de plaats die de Schrift daarin inneemt. Men openbaart zich nooit beter aan zichzelf dan wanneer men geconfronteerd wordt met de anderen en met het beeld dat zij zich van ons vormen. Dat is de fundamentele genade die er ligt in de ontmoeting tussen gelovige christenen en moslims.

De Koran en de Schriften.

De Koran, fundamentele en steeds nog geldende norm van het moslim-denken geeft een heel duidelijke visie te zien op de Schrift en geopenbaarde Schriften.

Vooreerst kan alle godsdienstige waarheid slechts van God komen, van Zijn Woord. Daarbuiten is alles wat de mensen verzinnen alleen maar "ijdel gepraat dat hun monden zeggen" (Kor. 9, 30-32; 18, 5; 33, 33....).

Dat Woord Gods is in de loop der tijden toevertrouwd aan een hele reeks profeten vanaf Adam tot Mohammed. De grootsten van die profeten hebben zich er niet mee tevreden gesteld om het hun geopenbaarde Woord met de mond te verkondigen. Zij hebben het van God ontvangen in de vorm van een Boek, een Schrift (Kitâb). Dat zijn Mozes, David, Jezus en Mohammed.

In werkelijkheid is er slechts één Schrift, wat de inhoud betreft. Zij bestaat fundamenteel uit de "Moeder-schrift" (Umm al-kitâb), die een soort kristallisatie, in de vorm van hemels "Boek", van het Woord Gods, essentieel attribueert van zijn godheid.

Deze unieke hemelse Schrift is "neergedaald", in diverse vormen en op verschillende tijden, op de grote bovengenoemde profeten. Mozes heeft haar ontvangen in de vorm van Torah (globaal genomen: de pentateuch) voor het joodse volk. David heeft haar ontvangen in de vorm van psalmen (zabûr) voor datzelfde volk. Jezus heeft haar ontvangen in de vorm van Evangelie (injîl) voor de christenen. Tenslotte heeft Mohammed haar ontvangen in de vorm van Koran (al-gur'ân), (de prediking bij uitstek), "in duidelijke arabische taal" voor het arabische volk dat nog geen Schrift had in zijn eigen taal, en voor de gehele wereld.

Deze particuliere Schriften zijn dus in werkelijkheid niets anders dan opeenvolgende "uitgaven" van dezelfde eeuwige Schrift. Afgezien van de noodzakelijke aanpassingen aan elk tijdperk van de mensheid, aan tijd en plaats, moet daarom hun inhoud strikt identiek en onveranderlijk zijn. In essentie komt het neer op het alleen maar aanbidden van de éne God en het zich onderwerpen aan Zijn wil. Er bestaat geen ontwikkeling van de openbaring, van de ene Schrift naar de andere, maar een "in herinnering brengen" van de oer-schrift, die bij de mensen in vergetelheid geraakt is.

Welnu, men constateert essentiële verschillen tussen de drie voornaamste Schriften; (David's psalmen spelen slechts een ondergeschikte rol in de Koran en de moslimtheologie). Mohammed heeft er zich rekenschap van kunnen geven ten tijde van zijn contacten met Joden en Christenen gedurende het laatste deel van zijn leven te Medina (622-632). De Joden weigeren Jezus te erkennen als de Messias. De Christenen hebben de godheid van Jezus verzonnen, alsook de Drievuldigheid, zo al niet drie goden..... Zowel de enen als de anderen weigeren in de Koran het Woord Gods en in Mohammed de profeet te erkennen, ondanks het feit dat hij in hun Schriften wordt aangekondigd (7, 157; 61, 6).

In deze situatie waar de continuïteit van de Schrift in botsing komt met die verschillen, aanvaardt de Koran een oplossing die in overeenstemming is met de logica van zijn inspiratie. Daar de Koran de laatste en uiteindelijke "uitgave" van de eeuwige Schrift is, de meest waarheidsgetrouwe en meest juiste, wordt hij het waarheidscriterium voor de vooraangaande Schriften (3, 23; 4, 105; 5, 44-48); hij is trouwens op zich al voldoende (98, 1). Als de Schriften der Joden en Christenen niet ermee overeen komen, dan is dat omdat zij die eraan vasthouden ze vervalst hebben (tahrif en tabdil): (4, 46; 5, 13-41.....). Tenslotte, als de "Mensen van de Schrift" (ahl al-kitâb), de Joden en de Christenen de oorspronkelijke en authentieke inhoud van hun schriften willen terugvinden, moeten zij hun toevlucht nemen tot de Koran (4, 47; 5, 15-48; 91, 1).

De Joden en de Christenen zullen, omdat zij een Schrift ontvangen hebben, een bevoorrechte status innemen temidden van de moslimgemeenschap. Deze rechtspositie van "bescherming" (dhimma) zal hun personen, hun bezittingen en hun erediensden (met voorbehoud van enkele punten), hun hiërarchie, hun instellingen onder de bescherming van de moslimmacht stellen. Daarentegen zullen zij een speciale belasting (jizya) moeten betalen en mogen zij niet delen in de verantwoordelijkheden (zij zullen "klein" blijven 9, 29).

Deze visie van de Koran blijft de basis vormen van de moslimgedachte van alle tijden. Zij verklaart de achting die de christen in beginsel geniet. Maar de ambiguïteit blijft: waar is het ware Evangelie? Bovendien verwacht de moslim, doordat hij op ons de opvatting van de Koran over de Schrift projekteert, die in het geval van de Koran ten volle verwezelijkt is, één enkel Boek als Schrift te vinden, dat door God rechtstreeks gedikteerd is aan Jezus. Als men hem spreekt over vier Evangelien, vraagt hij zich natuurlijk af welke ervan het goede is.

Tenslotte verklaart deze visie op de Schrift het unieke prestige dat de Koran geniet in de moslim-gedachte en devotie.

De kracht van de Schrift volgens de Koran.

De Schrift, en voornamelijk de Koran, is Gods woord rechtstreeks doorgegeven (of door de engel Gabriël, Kor. 2, 97) aan de profeet Mohammed. De Koran houdt niet op met het verkondigen hiervan: "Dit is de waarheid die komt van de Meester".

Aan gelovigen die om bewijzen vragen, wonderen om zijn woorden kracht bij te zetten, antwoordt de Koran door met kracht te wijzen op zijn goddelijke oorsprong. Daarin ligt het bewijs bij uitstek, zijn enig bewijs. Want de Koran draagt in zich zijn eigen kracht, zijn eigen autoriteit (sultân). Wij hebben daar een heel juiste visie van wat wij het "kerygma" noemen, een woord dat volledig de betekenis van "Qur'ân" zou weergeven. Het is de overtuigingskracht van de "prediker", geboren uit zijn innerlijke convictie, die de toehoorder overtuigen kan, veel meer dan de apologetische redeneringen of wonderen, die toch nooit iemand hebben doen geloven (Kor. 6, 7-8; 10, 111; 13, 31.....). Het geloof is een gave Gods en het hangt af van de disposities van het hart. Men moet "geloven zonder te zien" (6, 25; 10, 97; 12, 35; 30, 58.....).

Dit woord dat zijn uitwerking niet mist, is ook een beslissend woord, een "woord dat doorslag geeft" (qawl fasl, 86, 13), het criterium van onderscheid (furgân) tussen wat waar en vals is, tussen gelovige en ongelovige (2, 185; 3, 4; 25, 1). De uitwerking ervan op de toehoorder wordt verschillende malen beschreven: "de huid krijgt kippevel en het hart wordt vertederd" (39, 13); sommigen wenen als zij de Koran horen verkondigen (5, 83); en de djinns (geesten) ondergaan een verandering (s 72); "als God hem aan een berg had geopenbaard, zou deze in stukken gevlogen zijn" (59, 21). Deze uitwerkingskracht van de Korantekst is heel bijzonder merkbaar in de eerste geopenbaarde soera's, globaal genomen soera's 69 tot 114. Samengesteld uit enkele korte verzen, met een snel ritme en sterke rijm, ligt er een soort explosieve hevigheid in vervat.

Vervolgens wordt het ritme rustig, de samenstelling regelmatig en harmonisch, het rijmen sterker.

De Koran zal gebruik maken van alle hulpmiddelen van de redenaarskunst, de metafoor, de parabel van het bijbelse genre (3).....Tenslotte aan het einde van de prediking, in de tijd van Medina, zal de noodzaak van de oorlog en van de organisatie van de nieuwe gemeenschap, die zich rond de Profeet gegroepeerd heeft, de soera's met teksten vullen, die meer "prozaïsch" zijn en over de sociaal-juridische problemen handelen (bijv. s. 2 tot 9). Een enkel vers kan beslag leggen op een hele bladzijde (bijv. 2, 281). Maar de religieuze bezieling blijft steeds aanwezig en vindt er zelfs zijn mooiste uitdrukkingen in ("verzen van de troon" 2, 255; "vers van het licht" 24, 35; "vers van de ware vroomheid" 2, 177.....).

Het is in deze lijn van de kracht en literaire schoonheid van de Koran dat de moslimtheologie het "Koranwonder", het enige ware wonder tot standing van de Koran, zal doen bestaan. Ondanks de uitdagingen die de Koran herhaaldelijk lanceert tegen hen, die hem bestrijden, Arabieren die bedreven zijn in de redenaarskunst, zullen deze niet in staat blijken te zijn om al was het maar een klein deel van de Koran na te maken (2, 23; 10, 38; 11, 13; 17, 88.....). Dit onvermogen (i'jâz) van de mensen om de Koran na te maken is het grote wonder (mu'jiza), het bewijs van zijn goddelijke oorsprong. Een westerse geest kan zich erover verwonderen, de onnavolgbare en wonderbare grootheid van de Koran op het niveau van zijn literaire vorm gelegen te vinden. De oosterse wereld heeft andere criteria dan die wij hebben, en het ware is vaak het mooie, het wel-gezegde.

Maar men kan zich ook afvragen, of die onnavolgbaarheid volgens de Koran zelf niet ligt in de "autoriteit" (sultân, zie boven) die zijn goddelijke oorsprong hem geeft. Als de ongelovigen hem niet kunnen namaken, zelfs niet met behulp van de djinn's (17, 88), dan komt dat omdat God hun niet gegeven heeft in zijn naam te spreken. Zij kunnen slechts mensenwoorden uitspreken.

Wij moeten hierbij opmerken dat heel veel arabische moslims, helemaal in de lijn van het "literaire wonder" van de Koran en de indentificatie van waarheid met schoonheid, diep teleurgesteld zullen zijn, als zij de Bijbel openslaan, vooral in een arabische vertaling. Hoe goed deze ook gemaakt is, zij zal nooit de uitwerkingskracht van de Koran hebben.

De moslimtheologie en de Koran.

De klassieke theologie, die van de 8ste tot de 16e eeuw, zal zich met de Koran en de andere Schriften gaan bezighouden volgens drie richtlijnen: de commentaren op de tekst, het koranwonder en de vervalsing van de andere Schriften.

De zeer talrijke commentaren op de tekst geven de exegese weer van het ensemble van de tekst, vers na vers, gebruik makend van alle bronnen van de filologie, van de geschiedenis, van de theologie. Twee dimensies van dit werk zijn hierbij aan te stippen: de bestudering van de "omstandigheden van de openbaring" (asbâb al-nuzûl), die in staat stelt aan elke soera een historische plaats in te ruimen met inachtneming van een chronologisch schema, en het feit dat elke commentator de staat weergeeft waarin de moslimgedachte van zijn tijd zich bevindt.

De leerstellige tendenties die door deze rijke literatuur heen lopen kunnen heel schematisch worden teruggebracht tot twee hoofdstromingen.

Een absoluut literalisme - wat men tegenwoordig integrisme zou noemen - wil met alle geweld dat men zich krampachtig vastklemt aan de letter van de tekst, die dan slechts volgens de strikte regels van de filologie wordt uitgelegd, met uitsluiting van alle constructiviteit van de menselijke rede die er immers toe zou leiden dat men een oordeel uitspreekt over het Woord Gods. "Van God alleen maar zeggen wat God van zichzelf zegt (in de Koran)", zie hier de leidende gedachte van deze stroming die handalisme genoemd wordt, naar de naam van de voorvechter ervan, Ahmed b. Handal (8e eeuw). De andere stroming, die vele nuances heeft, zal in meer of mindere graad het gebruik van het verstand wettigen om uit de tekst de daarin opgesloten mogelijkheden naar voren te halen en de eisen ervan aan de eisen van de tijd telkens aan te passen. deze twee stromingen zijn de grondgolven waarop heel de geschiedenis van de Islam tot in onze dagen zich heen en weer beweegt.

Parallel daarmee spreken heel veel werken over de i'jâz, het wonder van de onnamaakbaarheid van de Koran. De meesten ervan zien dat wonder in de letterkundige perfectie van de Koran. Anderen, soms dezelfde, leggen meer de nadruk op de onnamaakbaarheid van de inhoud, de leer.

Maar de moslimtheologen zijn ook apologeten en polemisten. Talrijk zijn hun werken, of delen ervan, die erop gericht zijn de vervalsing (tahrîf) te bewijzen van de Torah van de Joden en het Evangelie van de Christenen. Van hun vele argumenten laat ons slechts aanstippen de "tegenstrijdigheden" van de evangeliën en het zoeken naar sporen van de aankondiging van Mohammed's komst die eruit verwijderd zijn. In het Oude Testament is dat de aankondiging van een profeet die nog komen moet en in het Nieuwe Testament is dat de aankondiging van de Parakleet, die alle waarheid zal verkondigen na Jezus. Vele van die schrijvers hebben heel aandachtig de bijbel gelezen en halen hele bladzijden eruit aan.

Men moet opmerken dat bepaalde moslimdenkers, en niet van de minst bevoegden, Avicenna, Ghazâlî, Ibn Khaldoun....., niet hebben willen geloven dat de Joden en Christenen de tekst van hun Schriften hebben durven vervalsen. Volgens deze schrijvers gaat het slechts om een onjuiste interpretatie van de tekst.

Wat betreft de moslimfilosofen zoals Avicenna en Averroës, zij gaan de theorie van de "twee wegen naar de (éne) waarheid" uitwerken: de weg van de filosofie voorbehouden aan de elite die tot alle waarheden over God komt door redenering alleen, en de weg van de openbaring (Torah, Evangelie, Koran), bestemd voor het "gewone volk", die tot hen spreekt in metafoor en materiële voorstellingen. Een beroemde filosofische roman, "De Levende Zoon van de Ontwaakte" (al-Hayy b. Yaqzân) van Ibn Tufayl, Marokkaan uit de 12e eeuw, licht deze overeenstemming tussen deze twee wegen toe. Een pasgeboren kind wordt op een verlaten eiland achtergelaten. 'n Moogli en Robinson Crusoe in de dop, wordt hij gevoed en grootgebracht door een gazel. Opgroeiend, ver verwijderd van elk menselijk contact ontdekt hij enkel en alleen door logische redenering het bestaan van één God, de zending van profeten, de plichten van de mensen tegenover God en elkaar. Na vervolgens een vlot gebouwd te hebben komt hij aan op het vasteland, een moslimland. Voorgeleid tot de religieuze leiders wordt hij ondervraagd over zijn geloof. En men merkt dat zijn rationele deductie's precies overeenkomen met de leer van de Koran. De Koran stemt dus overeen met de rede en de rede met de Koran. Deze dubbele weg naar dezelfde waarheid zal de theorie van de "dubbele waarheid" worden in het latijnse averroïsme, te Parijs en Padua, van de 13e tot de 15e eeuw.

De huidige onderzoekingen.

De moslimgemeenschappen willen doorgaan voor moderne samenlevingen. Zij zijn daartoe wel verplicht om zich niet al te zeer te laten voorbijstreeven door de "karavaan van de geïndustrialiseerde landen". Bepaalde oplossingen, bepaalde keuzen worden opgedrongen aan de verantwoordelijken van de moslimlanden, die in strijd schijnen te zijn met de voorschriften van de Koran: de economische prestatie en het vasten in de Ramadan, de geboortebeperving, tot abortus en sterilisatie toe, de monogamie (verplicht in Tunesië), het huwelijk van een moslimvrouw met een niet-moslim..... In de praktijk zijn deze keuzen bijna altijd in de zin van de moderne "waarden". Maar de gehechtheid van de bevolking aan de Koran dwingt de verantwoordelijke leiders tot "interpretaties" van de Koran in de zin van het doel dat men wil bereiken. Tegenstanden kunnen voor de dag komen, in het volk en bij de traditionele geleerden. Maar de hervormingen zijn onontkoombaar en er ontbreken nooit "geleerden" om er authenticiteit aan te geven. Het schijnt mij echter toe dat sommigen van die "interpretaties", hoe gezocht en berekend zij ook mogen lijken, zich toch bij de bedoeling van de Koran, in zijn dynamische betekenis genomen, kunnen aansluiten. Zo gaat de "tolerantie" van de Koran tegenover de polygamie (Kor. 4, 3) de kant uit van de monogamie.

Op dieper niveau kan de ontwikkeling van het onderwijs, die zich van nu af aan uitstrekt tot alle lagen van de maatschappij, in de geest der jongeren vragen doen rijzen, zelfs een conflict tussen de methoden en gevolgtrekkingen van de profane wetenschappen (exacte wetenschappen, moderne filosofie) en die van het godsdienstonderwijs, welke vaak van het traditionele type gebleven zijn. Om maar een voorbeeld te noemen dat sinds lang in het westen bekend is, is de evolutietheorie verenigbaar met de schepping van de wereld en van de mens zoals die beschreven staan zowel in de Koran als in de Bijbel?

Op universitair niveau kan men dezelfde tegenstellingen waarnemen. De profane leervakken worden bestudeerd overeenkomstig de eisen van de moderne en internationale kritiek. De godsdienstleerstof heeft zich haast niet meer ontwikkeld sinds het onderwijs van de "Grote Moskeeën" zoals al-Ahzar te Caïro, de Zaytûna te Tunis, de Qayrawiyyîn te Fez. Te Tunis bijvoorbeeld is de Zaytûna sinds de onafhankelijkheid vervangen door een theologische faculteit, die aan de moderne universiteit toegevoegd is. Maar het lerarenkorps van de Zaytûna is in zijn geheel naar deze faculteit overgegaan en heeft er zijn tradities en methoden naar overgeheveld. En juist deze faculteit vormt de godsdienstleraren van de middelbare school.

Maar wat nieuw is, is het feit dat sommige universiteitsmensen, die volgens de eisen van de wetenschappelijke onderzoekingen zijn opgeleid, belang gaan stellen in de godsdienstwetenschappen. Hun doordringen op dit terrein, dat voor de "sheikhs" gereserveerd was, verloopt niet zonder spanningen. Maar men kan wel vinden dat de toekomst van het godsdienstig denken in de Islam gelegen is in deze ontmoeting tussen de wetenschappelijke onderzoekingen en de religieuze traditie.

Zo streeft een serie gelijkgerichte onderzoekingen, wat de interpretatie van de Koran betreft, ernaar om de technieken van de literaire kritiek en schriftexegese toe te passen op de gewijde tekst. Hier betreedt men een zeer gevoelig en explosief domein, vanwege de affectieve gehechtheid van de moslimziel aan de korantekst. Levendige polemieken, soms op sancties uitlopend, hebben deze pogingen gemarkeerd. Ik ga niet in details treden over die tentatieven en conflicten (4) en zal mij bepalen tot het aangeven van de algemene oriëntatie en de essentiële punten ervan.

De probleemstelling is dezelfde als die van de interpretatie van de Bijbel. Hoe moet men de korantekst analyseren, rekening houdend met de historische en sociale context waarin hij geboren is, om zo de essentiële en eeuwige gegevens los te maken van de contingenties van de tijd van de openbaring, en aldus deze gegevens "actualiseren" om aan de vereisten van onze tijd te beantwoorden? Het probleem ligt nog delicates in het geval van de Koran. Want de Koran, zoals de Torah voor de Jood, beperkt zich niet tot het verkondigen van een geestelijke boodschap, een notie van God en een houding ten overstaan van Hem. Hij daalt af tot in concrete details en formuleert preciese voorschriften, niet alleen voor de eredienst, maar ook voor juridische (huwelijken), economische (contracten, renteleningen), politieke (regelingen voor de heilige oorlog) problemen..... Interpretatie en actualisatie van de Koran, zoals zij door de nieuwe exegeten naar voren wordt gebracht, veronderstelt en behelst een versoepeling van de traditionele leer van de directe en woord - voor - woordopenbaring van elk detail van de Koran.

Wat betreft de "toespitsing" van deze studies, men kan die naar voren zien komen in de werken van Mohammed Arkoun, professor te Parijs (5). Onderlegd in de moderne filosofie en letterkundige analyse (structuralisme en structurele analyse) stelt hij een programma op voor een nieuwe "lezing" van de Koran, met behulp van de bronnen van de linguïstiek, de antropologie en de historische kritiek. Het doel is de "levendmakende intenties van God die de geschiedenis dynamiseert" los te maken van de gewijde tekst en opeenvolgende commentaren, en aan de Koran zijn actuele inwerkingskracht op de gelovige moslim, en zelfs op elk eigentijds geweten terug te geven.

Zonder twijfel valt er veel te verwachten van deze overeenstemming van methoden tussen christenen en moslims. Maar andere moslim-onderzoekers, niet minder veeleisend dan M. Arkoun, zijn zich heel sterk bewust van de originaliteit van de Koran vergeleken met de bijbelteksten. Geopenbaard binnen een kort verloop van tijd (20 jaar) aan dezelfde persoonlijkheid zonder tussenpersoon, vanaf die tijd vastgelegd ne varietur en integraal

doorgegeven in de loop der eeuwen, leent de Koran zich slecht tot historisch-literaire kritiek. Zeker, men kan zich een geschiedenis van zijn bronnen indenken, in het bijzonder zijn bijbelse of para-bijbelse bronnen (de apocriefen) die een christenlezer in het oog springen. Maar de actuele gevoeligheid van het moslimgeweten dat gehecht is aan het idee van rechtstreekse openbaring, woord voor woord en integraal, van God aan de profeet, komt in verweer tegen een dergelijke benadering. Nogmaals komt het probleem naar voren, hoe men wel het fenomeen van de openbaring opnieuw moet doordenken, om er aan de menselijke, persoonlijke en sociologische factoren een plaats in toe te kennen. Er zijn er die deze taak ondernomen hebben op eigen risico (6). Daarentegen vormen de eenheid en relatieve beknoptheid van de Koran een uitmuntend terrein voor de structurele analyse, die bovendien niet het probleem van de bronnen aan de orde stelt.

De terugkeer (7) naar de methode en de geest van het wetenschappelijk onderzoek laat zich ook zien in de benadering van de geschiedenis van Jezus. Een serie "levens van Jezus", door hedendaagse moslims geschreven schetsen zijn portret, jaarbij uitgaande van de evangeliën (8). Maar men stoot zich snel aan het conflict tussen het koranische gezicht van Jezus, dat voor de moslim geloofspunt is, en zijn historisch gezicht dat in de evangeliëverhalen naar voren komt.

Een van de neteligste verhalen is dat van de kruisiging, die door de Koran ontkent wordt (4, 156). Sommigen vermijden het probleem door onderscheid te maken tussen de Jezus van de geschiedenis en de Christus van het katholiek geloof. Maar hangt het harde feit van de kruisiging van de geschiedenis af of alleen maar van het christelijk geloof? Daarom gaan anderen nog verder. Zeer goed op de hoogte van de nasporingen, studies van de christelijke exegese zijn zij bereid de Jezus van de geschiedenis te aanvaarden, zijn leven en zijn boodschap, zoals die uit de historisch-kritische analyse van de evangelie-teksten naar voren komt, en van de ene kant de Christus van het geloof, zijn verrijzenis en zijn godheid te reserveren voor het christengeloof en van de andere kant het koranisch gezicht van Jezus aan het moslimgeloof voor te behouden. Maar deze lijn in de onderzoekingen is nog maar nauwelijks in schets gebracht.

De cultus van de Schrift in het moslimleven.

De Schrift, Woord van God, maakt het voorwerp uit van een ware cultus in de Islam. Zonder zo ver te gaan om te zeggen, zoals sommige extremisten van de eerste eeuwen, dat "alwat zich tussen de twee binnenkanten van de band bevindt", papier, inkt en zelfs de pen die gediend heeft om de Koran te kopiëren, eeuwig en ongeschapen zijn, hebben de moslims van alle tijden toch een onbegrensde eerbied betoond, en doen dat nog, voor heel de "verzameling" (mushaf) het "verzamelde" van de Koran (9).

Zorgvuldig gecaligrafeerd en prachtig verlucht ligt deze mushaf op een bewerkte lessenaar op de ereplaats in de moskeeën of privé gebedsruimten. "Alleen de zuiveren mogen hieraan komen", wordt er in de Koran gezegd (56, 79) en dit vers staat vaak te lezen op de schutbladen van de mushaf's. Daarom laat de vrome moslim nooit na zijn afwassing te verrichten, om zich in staat van wettelijke zuiverheid te brengen. Alvorens de Verzameling ter hand te nemen. Ook moet men weten dat heel veel moslims geschokt zijn als zij een christen een exemplaar van de Koran zien hanteren, vooral als hij dat doet als ware het een gewoon boek.

Het reciteren van de Koran is altijd een liturgische daad. Professionele "voorlezers", die de Koran van buiten kennen, zijn verplicht op de grote momenten van het leven: geboorte, besnijdenis, huwelijk, geloften die bij

elke gelegenheid gedaan worden, uitvaart (op het ogenblik van de dood, teraardebestelling, op de herdenkingen van de derde (farg), zevende, vijftigste dag, de verjaardag, tijdens de Ramadan). Voor het rituele gebed, vooral het gemeenschappelijke gebed op de vrijdag in de moskee ontpopt het liturgisch zingen van de Koran (tajwid) zich tot een harmonieus recitatief, knap geodificeerd, dat aan het gregoriaans zou doen denken, maar met kwarttunen. De beste zangers zijn beroemd, zoals de Egyptenaar Abd al-Basit Abd al-Samad wiens psalmodie op grammofoonplaten en cassettes wordt vastgelegd. Dit zingen van de Koran dat men in moslimlanden heel vaak hoort van de top van de minaretten, op radio en televisie, fascineert de luisteraars, zelfs hen die niet bijzonder vroom zijn, zelfs de twijfelaars, zelfs paradoxaal genoeg sommigen die zich atheïsten noemen, en bepaalde arabische christenen.

Zoals het Evangelie in de westerse beschaving dat doet, dringt de Koran diep door in de arabisch-moslimbeschaving, nu niet minder dan vroeger. De formules ervan komen spontaan op de lippen en onder de pen van de schrijvers, en zelfs van de journalisten, wanneer zij zich niet tevreden stellen met het vertalen van de berichten van de buitenlandse nieuwsbureaus. Men ontdekt er sporen van, impliciet in de meest profane onderwerpen. Hij die de Koran niet kent loopt gevaar niets te begrijpen van heel veel passages en toespelingen. In het dagelijkse leven zijn aanroepingen en formules uit de Koran erg in trek bij iedere gelegenheid.

Vroeger kende de vrome moslim heel de Koran van buiten. Voor een kind van twaalf jaar was dat het enige toelatingsexamen tot de instituten die voorbereidden op de grote Moskeeën, de enige weg die openstond voor studie. Men bereidde zich erop voor op de "Kouttâb", tegelijk kleuter- en lagere school, waar de "meddeb" aan de heel kleinen de Koran leerden neuriën en op heel eenvoudige leien schrijven. Lezen en schrijven gingen op in de Korantekst. Wie heeft niet onder het wandelen in de straten van de medina's dat eentonige zingen gehoord dat door de muren van een kouttâb heen te horen was? Die tijden zijn nog niet helemaal voorbij en de kouttâb herleeft, in Tunesië, om de kleuterscholen aan te vullen, die te weinig in aantal zijn. Maar het officiële onderwijs, lagere en middelbare scholen, heeft de taak overgenomen, en daarin voor het godsdienstonderwijs een plaats ingeruimd. Door het feit van het algemeen verbreid worden van vooral de basisscholen, staat men voor het nieuwe verschijnsel dat de Koran, minstens gedeeltelijk, gekend - en begrepen - wordt door de jonge generatie. Maar de ouderen worden niet vergeten. Verenigingen, meer of minder van privé-opzet, organiseren avondcursussen in de moskeeën voor volwassenen die de Koran niet kennen, omdat zij nooit naar school gegaan zijn.

Zo heeft men in Tunesië de Vereniging ter Bescherming van de Koran. Een jaarlijks gehouden concours, met hoge prijzen, belooft de beste. Het merkwaardigste is misschien wel dat één samenkomst wekelijks gewijd is aan eenvoudige, maar ernstige uitleg van de passages die men van buiten geleerd heeft.

Tenslotte heeft de tekst van de Koran ten alle tijden het voornaamste, zo niet enige versieringsmotief bepaald in de moslimkunst. Men weet dat de klassieke Islam de weergave verbiedt van afbeeldingen van de mens en zelfs van het dier. Dat zou wedijveren met de Schepper betekenen. Daarentegen kan er nooit genoeg zijn van het Woord Gods. En de sobere grafische uitbeelding, speciaal in haar koufische vorm, leent zich uitstekend voor het opsmukken van alles met blader- en bloemenranken. Soms moet men een geoefend oog hebben, om het te ontdekken. Maar men treft het ook overal elders aan, in huizen, openbare plaatsen, opschriften van brieven en formulieren.....

De christelijke houding.

De Christen zal zich er op de eerste plaats op verheugen dat hij zich met de Moslim in diepe geloofsovertuiging in overeenstemming vindt op een absoluut essentieel punt. Ons gemeenschappelijk geloof in God is gebaseerd niet op grond van de rede, die zich haar God fabricceert, noch op het projekteren van een verlangen van het mensenhart ernaar, maar op het Woord Gods, "want dat alleen spreekt goed over God". In goede theologische trant is dat precies het "motief" dat aan elk geloof zijn bovennatuurlijke waarde geeft. Wij geloven dat God tot de mensen gesproken heeft door zijn profeten, zoals de verklaring van Vaticanum II er ons, wat betreft de Islam, aan herinnert, Nostra Aetate nr 3. Wij geloven in God op zijn Woord, zelfs al verschilt de verwijzing naar deze of gene profeet en Schrift bij de Islam van die van het Christendom.

De Christen die in een moslimland woont of in contact staat met de Moslims, zal onophoudelijk gewezen worden op de Schrift en op het ontzag ervoor. Wij zijn te spitsvondig, te zeer "intellectueel", ervan overtuigd dat de "letter" onbelangrijk is, zoal niet te versmaden, en dat van wezenlijk belang de "zin" is, die misschien slechts "onze" zin is, onze subjektieve interpretatie.

Hoeveel Christenen, vooral Katholieken zijn in staat één enkele bladzijde van het Evangelie uit het hoofd te citeren? Waar het hier om gaat is niet om terug te vallen in een dorre en bekrompen letterknechterij, maar om de Schrift niet te behandelen als een vrome roman of als stof voor een intellectueel werkterrein. Er bestaat een manier om de Schrift te lezen in het openbaar, die meer lijkt op een salonlezing dan op de "verkondiging" van het Woord Gods.

Na dit gezegd te hebben zal de Christen zich bewust worden van de oorspronkelijkheid van het christendom met betrekking tot de Islam wat betreft de Schrift. Als de dialoog met een Moslim zich daartoe leent, kan het heel nuttig zijn dit punt uit te leggen door de dubbele ambiguïteit, waarover wij gesproken hebben op te heffen. Ondanks de bevoorrechting die de Islam toekent aan het Jodendom en aan het Christendom, is dit laatste strikt genomen geen "godsdienst van de Schrift". Het betekent geloof in Jezus Christus, Woord Gods in zijn persoon en reikt door de Schrift heen. Zoals Mohammed Talbi, professor te Tunis, het herhaalt, "neemt de Koran, Woord Gods, voor de Moslim de plaats in, die Jezus Christus, Woord Gods, voor de christen inneemt".

Men kan meer preciseren, en ik neem hier de grote lijn weer op van het antwoord op de vragen die de moslims ons stellen en die uitgewerkt zijn door een aantal studies te Tunis.

Voor de Christen, zoals ook voor de Jood, is het Woord Gods niet op de eerste plaats de Schrift, maar het gebeuren waarvan deze Schrift getuigt: de werking van God in de geschiedenis van de mensheid. Voor het Oude Testament is dat de Uittocht uit Egypte, het feit dat ten grondslag ligt aan de oprichting van het volk van Israël, het binnentrekken van het Beloofde Land, de terugkeer uit de ballingschap..... Voor het Nieuwe Testament is dat Jezus Christus, volmaakte openbaring van God, doordat hij is de Zoon van de Vader, het Woord van God, zoals de Koran hem overigens ook noemt: kalimat Allah (4, 171; 3, 39-45).

Al is de Schrift met inbegrip van de evangeliën dan niet rechtstreeks het Woord van God, toch heeft zij het voorrecht ervan te getuigen. Na eerst mondeling te zijn doorgegeven, zowel Oude als Nieuwe Testament, (zie de eerste aankondigingen van de verrezen Christus in de Handelingen der Apostelen), is zij geleidelijk op schrift gesteld onder garantie van de Heilige Geest (bijbelinspiratie) en heeft zij de teksten van de Schrift, bevoorrechte getuigen van het Woord Gods, doen ontstaan.

De Christus en de Apostelen zinspelen aldoor op de Schriften, het Oude Testament en alwat de Joodse cultuur onder deze naam verstond. Men moet de Schrift passeren om Gods Woord te bereiken.

Het Evangelie is geen boek, maar de blijde boodschap van het Koninkrijk Gods dat aan iedereen wordt aangeboden, voorgelegd, na door de persoon van Christus te zijn ingeluid. Deze blijde boodschap, door Jezus verkondigd, is mondeling doorgegeven door zijn leerlingen die met Hem geleefd hebben, getuige zijn geweest van Zijn leven, Zijn dood en verrijzenis, zoals de Metgezellen van de Profeet Mchammed (sahâba) de Koran en de woorden van de profeet hebben doorgegeven. Wat men de vier evangeliën noemt, zijn vier tradities, eerst mondeling doorgegeven, later op schrift gesteld in de loop van de eerste eeuw. Zij gaan terug tot de Apostelen die Jezus gekend hebben en dus tot Hemzelf, maar volgens vier verschillende manieren van voorstelling van de feiten en de boodschap van Jezus, naargelang de diverse toehoorders: de christenen die uit het jodendom kwamen of uit een grieks milieu.... dat verklaart de onderlinge verschillen en overeenkomst op essentiële punten, als de facetten van eenzelfde prisma.

De evangeliën zijn dus een interpretatie, maar dan wel een heel bevoorrechte, van het Woord Gods, Jezus Christus. Het is de taak van de exegete de etappes terug te vinden van de bewerking van de Schriften, onderscheid te maken tussen wat zijn oorsprong vindt in de interpretatie van de eerste christenen en dat wat slaat op het leven en de boodschap van de historische Jezus, met inbegrip van zijn dood en verrijzenis, en zo deze boodschap te "actualiseren" voor onze tijd, dwars door alle fundamentele interpretatienormen heen van de apostelen, waarvan wij het getuigenis hebben in de evangeliën.

Dit werk en deze interpretatie vinden plaats in de Kerk onder invloed van de H. Geest.

In het belang van de dialoog tussen Moslims en Christenen is het wenselijk dat ieder de authenticiteit aanneemt van de Schriften van zijn tegenpartij waar deze zijn geloof op baseert. Dit was de wens van het Colloquium tussen Moslims en Christenen dat in februari 1976 te Tripoli plaats vond.

Tenslotte moet de Christen aannemen dat de christelijke interpretatie van het feit dat Jezus Christus, zoals de evangeliën dit te zien geven, het christelijk geloof veronderstelt, het Paasgeloof, geboren uit het ervaren van de Verrezenen en doorgegeven door de Kerk. Buiten dit geloof zijn andere interpretaties mogelijk, met als uitgangspunt de tekst van de evangeliën gezien als historisch document. Dat doen rationele critici, marxisten, joodse schrijvers..... en moslims. Elke interpretatie is respectabel, zelfs wanneer de christen van mening moet zijn dat zij niet volledig rekenschap houden met het feit Jezus Christus.

Men kan hem dan alleen maar vragen de regels van de historische kritiek te eerbiedigen en op hun beurt toe te geven dat ook andere interpretaties mogelijk zijn.

Robert Caspar

Lees ook over hetzelfde onderwerp en van dezelfde auteur, de revue Christus, nr. 93, januari 1976.

Genomen uit "Comprendre" nr. 82 - 15 januari 1977.

NOTEN.

- (1) R.C. Zaehner, At sunday Times, Londen 1962; vert. in het fr. Inde, Israël, Islam: religions mystiques et révélations prophétiques, Parijs DDB, 1965
- (2) Andere godsdiensten zoals het Zoroastrisme ("godsdienst van de Magiërs") en de Sabeeërs schijnen ook door de Koran gerangschikt te worden onder de godsdiensten van de Schrift. De theologie zal daaromtrent haar twijfels hebben en de politiek zal geneigd zijn er het aantal van te vermeerderen om aan de veroverde naties een bevoorrecht statuut te kunnen toekennen. Maar zij zijn van minder belang en zijn nu prakties verdwenen.
- (3) Aldus de parabel van de twee tuineigenaren 18, 32-44; 68, 17-34, die van het leven hier op aarde dat voorbij gaat als het gras dat verdroert 10, 24; 18, 44-46..... die van de ongelovige als een hond die aldoor gromt 7, 176 of als de spin die gevangen zit in het web dat zij gesponnen heeft 29, 41, zoals de dorstige die zijn mond opendoet en de handen uitstrekt naar water dat niet neervalt 13, 14, terwijl de gelovige een graankorrel is die in de grond gezaaid is en vrucht voortbrengt 48, 29.....
- (4) Zie onze studie: Vers une nouvelle interprétation du Coran en pays musulman? in Studia Missionalia (Rome) 20 (1971): 115-139.
- (5) M. Arkoun: Comment lire le Coran?, voorwoord voor de heruitgave van de Koranvertaling van Kisimirski, Garnier-Flammarion 1970, 11-36. Sindsdien heeft M. Arkoun een voorbeeld gegeven van dit nieuwe genre van commentaar: Lecture de la Fâtiha, in Mélanges Armand Abel, Brussel 1975.
- (6) Fazlur Rahman, Islam, Londen 1966, schrijft: "De Koran is geheel en al het Woord Gods en, in eigenlijke zin, ook helemaal het woord van Mohammed. De Koran sluit heel duidelijk beiden in, want als hij vermeldt dat hij tot het "hart" van de Profeet is doorgedrongen, hoe kon hij dan nog buiten hem blijven?" (blz. 30-33). Vanwege deze heel nieuwe strekking heeft professor F. Rahman zijn leerstoel en presidentschap aan het instituut van de Islamologie van Karachi moeten opgeven.
- (7) "Terugkeer" want zekere moslimgeleerden van de klassieke eeuwen hielden er reeds deze houding op na, overeenkomstig de criteria van hun tijd. Zoals de historicus Ya'qûbî (9e eeuw) en de geleerde Bîrûnî (11e eeuw).
- (8) Enkele van deze werken in het arabisch zijn door J. Jomier aangeboden, Quatre ouvrages en arabe sur le Christ, in MIDEO (Caïro) 5 (1968), 367-386.
- (9) Opgemerkt dient te worden dat het woord Koran (al-Qurân)de inhoud van de Koran aanduidt, het Woord Gods dat erin beschreven wordt. Het boek waarin deze "Koran" gecopiëerd wordt heet een "verzameling" mushaf. Aan een boekhandelaar in een moslimland gaat men niet vragen om een "Koran" te kopen; dat zou betekenen.... het Woord Gods te willen kopen. Men vraagt een "mushaf". In Marokko heb ik boekhandelaren zien weigeren er een te verkopen aan een Christen.

RESULTAAT VAN HET LEZERSONDERZOEK.

Zoals beloofd, willen wij u enige indrukken geven die uit het lezersonderzoek naar voren kwamen.

Op de eerste plaats danken wij degenen die de moeite hebben genomen om het formulier in te vullen.

- Van de 262 uitgezonden formulieren kwamen er 45 antwoorden terug, d.w.z. 17%. Het oordeel dat uit de antwoorden te voorschijn komt is derhalve betrekkelijk.
- Er waren 32 mannelijke en 13 vrouwelijke inzenders.
- 40 van hen vermelden ook hun leeftijd en dat gaf het volgende beeld:

	2	inzenders	tussen	de	20	en	30	jaar
13	"	"	"	"	30	"	40	"
7	"	"	"	"	40	"	50	"
8	"	"	"	"	50	"	60	"
6	"	"	"	"	60	"	70	"
4	"	"	"	"	70	"	80	"
- Van diezelfde 40 inzenders waren er:

28	universitair	geschoold	en
12	volgden	hoger	beroepsonderwijs.

- Op de vraag of zij betrekkingen hadden met moslims antwoorden:

18	geen	of	nauwelijks	contact	te	hebben											
6	dat	zij	vrienden	hebben	die	moslim	zijn										
3	dat	zij	samenwerken	met	moslim-collega's												
18	dat	zij	door	hun	werk	of	in	hun	vrije	tijd	iets	doen	ten	be-			
														hoeve	van	buitenlandse	werknemers

45

- "Sinds wanneer leest u Begrip"

19	vanaf	het	begin
12	"	1975	
4	"	1976	
4	"	1977	
<u>39</u>			

- "Hoe bent u attent gemaakt op dit blad"

12	via	lezingsen	van	-	of	door	persoonlijk	contact	met	P.	Backx
8	via	berichten	in	krant	of	tijdschrift	(de	Tijd,	Trouw,	Bijeen,	Motief)
12	via	hun	werksituatie								
1	via	de	bibliotheek								
1	via	provincialaat	van	de	Witte	Paters					
<u>34</u>	-	de	rest	kon	het	zich	niet	meer	herinneren.		

- Slechts 17 inzenders hebben de moed gehad hun voorkeur voor bepaalde thema's weer te geven. Om enige houvast aan deze antwoorden te hebben en de moeite die iedereen hiermee gehad heeft te waarderen, beperken wij ons tot het vermelden in volgorde van de thema's die vrij algemeen tot de 5 beste en daarna tot de 10 beste nummers gerekend werden. De 5 beste nummers zijn volgens deze lezers:

1	"Samenleven met buitenlanders"
2	"Moslims onder ons"
3	"Houdingen die een rol spelen in de ontmoeting met moslims"
4	"Moslims vasten en wij christenen"
5	ex equo "Het gemengde huwelijk" en "Persoonsrecht en familierecht in moslimlanden"

- Als 10 beste nummers kwamen in volgorde:
 - 1 ex equo "Moslims vasten en wij christenen"
 - (2) "Moslims onder ons"
 - (3) "Samenleven met buitenlandse werknemers"
 - 4 "Persoons- en familierecht in moslimlanden"
 - 5 "Het gemengde huwelijk"
 - 6 ex equo "De Islam en de Bijbel"
 - (7) "Christus volgens de Koran"
 - 8 "De Islam op zoek naar het heil"
 - 9 "Het rituele gebed"
 - 10 "Joden - Christen - Moslimgroepen in Europa"

De redactie van Begrip vraagt zich echter af of deze steekproef voldoende maatgevend is, gezien de nabestellingen van bepaalde themanummers. In het licht van de na-bestellingen komt er een andere volgorde van belangstelling naar boven.

1 "Libanon"	624 ex	verstuurd
2 "Syrië"	599 ex	"
3 "Gemengde huwelijk"	288 ex	"
4 "Christus volgens de Koran"	286 ex	"
5 "Moslims onder ons"	278 ex	"
6 "Mysterie van Christus dood"	277 ex	"
7 "Moslims viere offerfeest"	273 ex	"
8 "Samenleven met buitenlanders"	270 ex	"
9 "De Islam en de Bijbel"	268 ex	"
10 "Moslims vasten en wij Christenen"	261 ex	"

De lezers van deze uitslag zullen begrijpen dat het voor de redactie van Begrip nog niet helemaal duidelijk is of de ingeslagen koers vanwege het lezersonderzoek moet worden omgebogen.

- Wat de volgende vier vragen betreft, nl. m.b.t. de "inhoudelijke behandeling", het gericht zijn op uw situatie", de objektiviteit van de inhoud", en het bijdragen tot wederzijds begrip" is de enige conclusie die de redactie getrokken heeft de volgende:
 - dat uit de antwoorden die erop zijn binnengekomen geen voldoende duidelijke aanwijzingen naar voren gekomen zijn om het beleid te wijzigen. De redactie houdt er echter rekening mee dat mogelijk de vraagstelling niet juist was.
- Met betrekking tot de "lay-out" - "vorm" en "afmeting":
 - de meeste inzenders zijn tevreden en geven als motief voor hun tevredenheid "soberheid" en "niet te duur maken".
 - een inzender zou liever de afmeting tot de helft terugbrengen vanwege de "leesbaarheid".
 - twee anderen vinden de lay-out "slecht" en het formaat "onpraktisch".
 - Er zijn nog twee suggesties:
 - de hechting in het midden, dit in verband met het opbergen in klapper.
 - iedere jaargang een eigen kleur te geven.
 - Zonder afbreuk te willen doen aan de waarde van de suggesties meent de redactie toch te weinig aanwijzingen hierin te vinden om minstens komende jaar af te wijken van haar keuze.
- Tot slot nog een greep uit een serie thema's waarvoor de inzenders belangstelling toonden:
 - Het gemengde huwelijk, maar dan toegespitst op de nederlandse situatie.
 - De Ramadan.
 - De Koran.
 - De way of life van de moslim.
 - Minderheidsgroepen in Islam-landen.

- De invloed van de ontwikkeling, (technisch - economisch) in moslimlanden.
- De politieke vertaling van de Islam. (b.v. verschil Lybië - Algerije)
- Politieke voorkeur in landen waar de Islam staatsgodsdienst is.

Zonder zich hiertoe te verplichten wil de redactie van Begrip zeker rekening houden met deze vragen.

Ook zullen wij proberen praktische informatie te geven, omdat meerdere inzenders hierom gevraagd hebben.

Tot slot kunnen wij alleen nog zeggen: wie zich in de uitslag van dit lezersonderzoek in het geheel niet terugvindt, kan zich altijd nog richten tot de redactie van Begrip. U kunt echter geen gebruik meer maken van de ongefrankeerde enveloppe, omdat ons abonnement verlopen is per 1 september 1977.

P. Erftemeijer

